

НИЖНИЙ ГОРОД ОЛЬВИИ (ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ)

Исследование Нижнего города Ольвии, начатое в XIX в., продолжается до наших дней. К настоящему времени открыты культурные слои и строительные остатки, позволяющие составить картину застройки и исторической топографии этой части Ольвии. В конце архаического времени здесь существовали гавань и отдельные земляночные структуры. Сохранность застройки V — начала IV в. до н. э. не даст возможности полно реконструировать планировку Нижнего города того периода. Ко времени эллинизма здесь сформировалась уличная, определилась социальная топография: в южной части жили наиболее богатые граждане полиса, в северной — средний слой свободного населения. Нижний город, особенно его северная часть, пережил пожар при осаде Зопириона и оползень в конце эллинизма. В римское время здесь находилось производственно-хозяйственное предместье.

N. O. Leypunskaia

LOWER TOWN OF OLBIA (MAIN STAGES OF DEVELOPMENT)

The investigation of the lower town of Olbia started in the XIX century, has been continuing to this day. To the present times the cultural layers and building remnants, which help to make up the picture of the building and historical topography of this part of Olbia have been discovered. At the end of the archaic time there were a harbor and separate earthen structures here. The safety of the building of the V — the beginning of the IV centuries BC doesn't permit the full reconstruction of the planning of the lower town of this period. To the Hellenistic time the street topography had formed and the social topography had determined. The southern part was inhabited by the richest citizens of the polis, while the middle stratum of the free population inhabited the northern part. The lower town and especially its northern part went through the fire during the siege of Zopirion and through the landslide at the end of the Hellenistic epoch. At Roman times there was a production and economical suburb there.

А. С. Русаєва

ОЛЬВІЯ — НАЙВИЗНАЧНІША ПАМ'ЯТКА КЛАСИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ І КУЛЬТУРИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

У статті розглянуто загальні риси державного демократичного ладу Ольвійського поліса та основні досягнення його культурного розвитку, визначено їх своєрідність і унікальність, а також внесок ольвіополітів у скарбницю загальноєллініської культури. Термін «класичний» (classicus) тут ужито у прямому («взірцевий») і переносному («греко-римський період») значеннях, які доповнюють одне іншим.

Чимало полісів було засновано еллінами в Причорномор'ї протягом VII—VI ст. до н. е., але далеко не всі вони досягли такого високого політичного й культурного розвитку, як Ольвія. Не забудована в середньовіччі і нові часи благодатна ольвійська земля, на якій нині знаходиться відомий історико-археологічний заповідник «Ольвія», попри різні знегоди й руйнування зберегла численні матеріали, які яскраво висвітлюють багатогранну матеріальну й духовну культуру, політичний і релігійний світогляд її населення, дають уявлення про різні етапи її історичного розвитку впродовж тисячоліття. Ольвія вирізняється серед понтійських античних держав довготривалим збереженням не лише автономії, а й полісних традицій та

Рис. 1. Західний теменос Ольвії. Будівельні залишки храму Аполлона Іетроса, олтарів, пролілеї, портика. VI—III ст. до н. е.

класичної демократії афінського типу, яка значною мірою стала взірцем для створення сучасної демократії.

В жодному з давньогрецьких міст в Причорномор'ї поки що не відкрито такої численної кількості різноманітних архітектурних залишків, серед яких вражають своєрідністю й декором два теменоси з храмами й олтарями (рис. 1), агора з торговельними рядами, стоя, гімнасій, численні житлові квартали, оборонні споруди, упорядковані вулиці тощо¹. Величезна кількість епіграфічних і нумізматичних джерел, пам'яток різних видів мистецтва дають змогу поставити Ольвію на найвищий щабель у розвитку багатьох сфер культури не лише на теренах сучасної України, а й загалом у Причорномор'ї. «Ольвія не являла собою «ведмежого кутка» еллінської ойкумени: її доля була тісно переплетена з долями всього грецького світу, її розвиток ішов у ногу з часом, пройшовши ті ж стадії й породивши ті ж феномени, які були притаманні полісам Середземномор'я й Причорномор'я. Однак усе це не позбавило Ольвійський поліс властивої йому неповторної своєрідності, яка була викликана до життя цілком визначеними екологічними, етнополітичними і конкретно-історичними умовами. Саме в цьому гармонійному нерозривному переплетенні загального й особливого полягає неминуще значення Ольвії для загальноеллінської історії»².

Від початку заснування Ольвії близько другої чверті VI ст. до н. е. Мілет надавав їй значно більше уваги, ніж іншим колоніям на Понті Евксінському³, завдяки чому вона увібрала в себе ще за архаїчного часу найкращі його досягнення. Геродот назвав Мілет перлиною Іонії⁴, а до перлин Причорномор'я можна впевнено віднести і найбільш промілетський в цьому регіоні Ольвійський поліс. Таке надзвичайне піклування метрополії про свій дочірній поліс пояснюється насамперед тим, що серед його засновників було чимало молодих мілетян з аристократичних родів, а також уведенням тут культу верховного мілетського бога Аполлона Дельфінія та організацією разом із цим сакрального союзу мольпів, ідентичного мілетському, який довгий час відігравав надзвичайно важливу роль у державному й релігійному житті Ольвії⁵.

В жодній з понтійських апойкій не простежується такий тісний політичний і культурний взаємозв'язок із Мілетом, як в Ольвії впродовж багатьох віків⁶. Згідно з графіті на кістяній пластині з Борнісфена відомо, що за порадою дідімської пророчиці Аполлона місто отримало свою постійну назву ΟΛΒΙΝ ΠΟΛΙΣ — «щасливий поліс» — приблизно у третій чверті VI ст. до н. е., а його мешканці назива-

ли себе ОЛВІОПОЛІТАІ — «щасливі громадяни»⁷. Незважаючи на всі екологічні лиха, війни, грабежі та нашествя варварів, вони ставили ці назви в усіх відомих написах та легендах на монетах майже до кінця існування міста. Варто підкреслити, що саме така двоскладова форма демотикону, в якому виразно звучить поняття «щасливі громадяни», на Понті Евксіньському належала тільки Ольвії.

Основою розвитку елліністської цивілізації, як відомо, був поліс, який уособлював собою громадянську общину й місто-державу як єдине ціле. Як видно навіть із назви, Ольвія була типовим полісом. Навіть у перші століття нової ери, коли на міжнародній арені панувала Римська імперія, в ній зберігалися полісні демократичні закони й традиції. Звісно, такого типу держава могла більш-менш довго існувати у разі сталого дотримання мирних відносин не лише з оточуючим варварським світом, а й з багатьма античними містами. Загалом Ольвія належала до тих полісів, яким було легко керувати і який являв собою спільноту вільних громадян, котрі в основному володіли достатніми засобами й прибутками для прожиття та продовження роду. Майже на тисячоліття у свідомості ольвієвополітів закріпилося поняття того, що лише поліс як єдина громадянська община є найкращою формою організації державного життя.

Головним заняттям громадян із часів заснування Ольвії незмінним залишалося землеробство — головна база її економіки⁸. У свою чергу, сільництво було основою складовою поліса. Згідно з полісною традицією, дійсно вільним уважався економічно незалежний від інших громадян. Тому вже під час формування державного устрою Ольвія робила все необхідне для повного економічного самозабезпечення, оскільки це давало змогу бути самостійною державою.

Спочатку тут правила олігархія — невелика група з представників першопоселенців та їхніх нащадків, які традиційно ставали аристократами і володіли найкращими земельними ділянками. З кінця першої чверті V — до початку IV ст. до н. е., за даними досліджень Ю. Г. Виноградова, в Ольвії, що знаходилась під протекторатом скіфських царів, владарювали тирані, після повалення яких тут назавжди було встановлено демократичну форму правління⁹. Проте факт входження Ольвії до Афіньської архе, можливе відвідання її визначним афіньським демократичним лідером Періклом, введення олімпійської полісно-сакральної емблеми та інші дані дають підстави вважати, що вперше демократія в Ольвії перемогла в 30-ті роки V ст. до н. е., але протрималась недовго¹⁰. Це був переломний період у взаємовідносинах з Афінами, які посіли провідне місце в усіх сферах життя поліса з очевидним пропагуванням своєї ідеології і культурних цінностей, що зрештою привело до остаточного встановлення демократичної форми правління в кінці V — на початку IV ст.

З написів відомо, що на честь лідера демократичного руху Євресібія поставили пам'ятник; він сам присвятив статуї Зевсу Елевтерію, як головному сакральному Визволителю; його нащадки протягом майже шести століть відігравали надзвичайно важливу роль у державному й культурно-релігійному житті Ольвії, виконували спадкоємні посади жерців у культі Зевса (рис. 2), займалися благодійною діяльністю; ім'я Євресібій передавалося з одного покоління до іншого і проіснувало тут до кінця II ст. н. е.¹¹

За весь цей час ольвієвополіти не міняли основної форми правління. Інша справа, що з різних причин тут періодично змінювався характер демократії — від поміркованої, радикальної до елітарної і навпаки. Ще Арістотель попереджав, що демократію « не варто визначати, як це звичайно роблять деякі в цей час, просто як таку форму державного правління, при якій верховна влада зосереджена в руках народної маси... »¹².

Проте в Ольвії постійно головними законодавчими органами залишалися Народні, а в екстраординарних випадках Всенародні збори й Рада, яка в основному готувала проекти законів для прийняття їх громадянами. На зборах мав право виступити з промовою кожен громадянин, за винятком, певно, ворогів демократії і батьківських звичаїв, порушників загальноприйнятих законів і традицій та зрадників.

Виконанням державних справ займалися різні колегії, які вибиралися на зборах відкритим голосуванням найчастіше на один рік¹³. Серед них головне місце посідала колегія архонтів (5 осіб). Колегія стратегів (6 осіб) займалася військовими справами, обороною міста, а в разі війни в її підпорядкуванні була вся гро-

мадянська община, яка в такі часи становила собою народне ополчення. Агораноми та астіноми (від 3 до 5 членів) відповідали за охорону міста, сліdkували за правильним проведенням торговельних операцій, якістю продуктів і товарів, особливо тих, які привозили в Ольвію з багатьох міст Середземномор'я та Причорномор'я. Різні види фінансових справ знаходились у розпорядженні колегії Дев'яти. Грошові знаки, головним чином бронзові монети, рідше — золоті та срібні, часто мінялися, мали обіг лише у межах поліса.

Храмовими скарбницями займалася колегія Семи, до її повноважень входив продаж жертвних тварин для іноземців, які брали участь у релігійних святах та спортивних і музикально-поетичних агонах. Під час засухи та голоду вибиралася спеціальна колегія ситонів, яка закуповувала зерно та різні продукти за оптовими цінами, розпродувала їх за помірними або низькими цінами, а для найбідніших верств населення влаштовувала безплатні обіди. Часто цим же займалися і жерці храму Аполлона та святилищ інших божеств, яких обирали на Народних зборах на один рік. Крім того, кожен громадянин міг бути обраним також на один рік членом суду, який мав право піддати остракізму порушників законів, штрафам, конфіскації майна, продажу винуватців у рабство або ж звільненню раба. Всі колегії були підпорядковані архонтам, що загалом сліdkували за станом усіх справ в Ольвії.

Демократія дістала найвищого розвитку саме в період економічного розквіту Ольвійського поліса в останній чверті IV — першій половині III ст. до н. е., коли зросла роль демосу в усіх сферах життя і в державних документах на першому місці ставився демотикон: ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΑΙ ΕΔΟΚΑΝ — «Ольвіополіти постановили». Проте з наступом тяжкої економічної кризи близько середини III ст. до н. е., а можливо й раніше, на політичну арену знову виходить заможна верхівка ольвійської общини, починається сильна елітаризація державного ладу, яка характеризує його і в перші століття нашої ери, коли крім родової знаті, набирає силу і плутократія з представників варварської еліти¹⁴.

Не виключено, що основні принципи демократії тут нерідко порушувались. Невідомо, протягом якого часу твердо дотримувалися закону про щорічну зміну всіх посадових осіб і чи давали клятву ольвійські архонти після їхнього обрання, що будуть правити справедливо і не будуть брати хабарів подібно до того, як це було прийнято в Афінах¹⁵. Лише в перші століття нашої ери в Ольвії встановилася традиція ставити щорічно присвятні написи верховним полісним покровителям Ахіллу Понтарху від колегії архонтів, Аполлону Простату від стратегів і Гермесу Агорею від агораномів. Цілком можливо, що це були як подячні, так і вотивні присвяти. Їх встановлювали на початку служби магістрати, які теж могли давати клятви, одночасно звертаючись до бога з молитвами й проханнями допомогти зберегти цілісність і благополуччя міста.

Поступовий розвиток елітарно-демократичного ладу яскраво відображено в ольвійській епіграфії: простежується неодноразове збільшення щорічного терміну для виконання повноважень архонта чи стратега; до того ж часто ці посади займають одні й ті ж громадяни, які належали до відомих сімейств в Ольвії; змінювалося також прийняття декретів на Народних зборах, де виступали лише архонти¹⁶. Майже в усіх формулах декретів на першому місці стоять архонти або Рада, в кінці — демос. Однак все ж таки, незважаючи на окремі порушення законів, в Ольвії невідомі випадки захоплення влади окремими особами за часів демократії. Водночас не викликає сумніву те, що доступ до верхівки державної ієрархії став привілеєм представників в основному багатих сімейств, які спроможні були

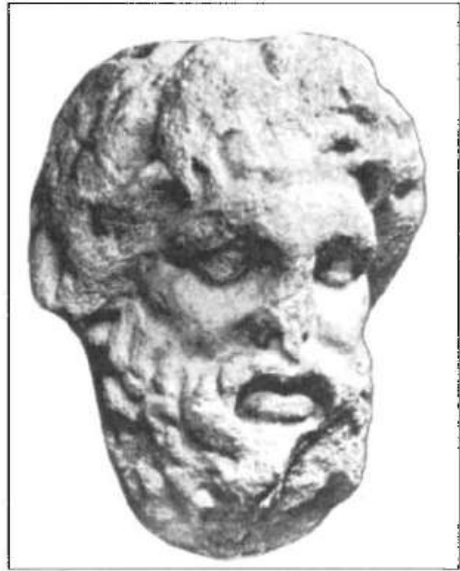

Рис. 2. Мармурова голова Зевса. IV ст. до н. е.

отримати і вищу освіту та краще займатися політичною діяльністю, інколи навіть за власні кошти.

Звичайно, тут, як і в інших демократичних полісах, важливу роль у політичному житті відігравали окремі талановиті лідери. Ольвійська земля — чудова й надійна хранителька історичних пам'яток — дає все нові й нові писемні документи про громадян, які відзначилися своєю діяльністю на благо народу й держави. Найчастіше після їхньої смерті ольвіополіти видавали декрети на їх честь, тексти яких вирізувалися на мармурових стелах або на постаментах для статуй. В теперешній час вони розкривають різнобічні грані їхньої політичної та культурної діяльності.

Чимало ольвійських діячів були добре освічені, прекрасно знали ораторське мистецтво, яке спеціально вивчали в риторських школах Еллади, вміли проголошувати промови-поради й промови-умовляння, впливали за допомогою переконливого виступу на настрої співгромадян, добиваючись певних політичних рішень. Особливо з IV ст. до н. е. риторика розглядалася як основа освіти, політичної діяльності й обов'язковий елемент суспільного життя¹⁷. Наскільки великого значення надавали їй ольвіополіти, свідчить те, що в почесних декретах часто вказувалося, що той чи інший діяч давав розумні або добрі поради¹⁸.

Коротко зупинимось на характеристиці двох найвизначніших ольвійських діячів. Перший з них — Каллінік, син Євксена, прославився тим, що зумів організувати оборону міста й отримати перемогу під час облоги його 30-тисячним військом Зопріона в 331 р. до н. е.¹⁹. Звертає також увагу те, що в його декреті відзначені дії, які безпосередньо були пов'язані з грошовими операціями і грошовим обігом, що внаслідок їх виконання могло дати чималі прибутки громадянам. Це, певно, й стало стимулом найвищої нагороди Каллініка, якої більше не удостоювався жоден громадянин Ольвії. Заключна формула почесного декрету виражає її основну суть і свідчить про надзвичайну щедрість ольвіополітів — до того ж невдовзі після македонської облоги: «Щоб і інші ревніше радили і робили (найкраще), знаючи, що кожен отримає від народу шану і нагороду, достойну їх благодіянь, хай постановить народ: звеличити Каллініка, сина Євксена, за його доблесть і благодіяння для народу і хай він буде нагороджений тисячею золотих і статуєю, а про нагородження сповістити на діонісії в театрі. Народ (присвятив статую) Зевсу Спасителю»²⁰. Те, що Каллінік не відмовився від такої нагороди, вказує на його прагнення до збагачення.

Очевидно, в Ольвії за часів Каллініка верховна влада певною мірою належала не закону, а простому народу, коли вирішальне значення мали постанови Народних зборів, але все досягалося через посередництво демагогів, тому що наврод чи тут існував закон, за яким можна було б давати таку величезну винагороду одному громадянину. Це підтверджується і всіма іншими декретами на честь ольвійських лідерів, які, в основному, проголошувалися після їхньої смерті, а не за життя, як Каллініку. Найбільша кількість почесних декретів належить до II ст. н. е. — періоду другого найвищого економічного та культурного розвитку Ольвії. Нормативи пошмертного шанування стали скромнішими, ніж у попередні часи, особливо у порівнянні з Нікератом, сином Папія, II ст. до н. е., але пишномовністю відрізнялися тексти постанов. Померлий обов'язково нагороджувався золотим вінком, інколи до цього ритуалу приєднувалися ксени з різних міст, якщо той чи інший діяч приділяв їм належну увагу і піклувався про їхній добробут.

Найчастіше над похованнями заслужених громадян насипали кургани. Необхідність введення героїзації місцевих лідерів була викликана передусім зовнішньополітичними чинниками, цілеспрямованим бажанням підняти патріотизм громадян у зв'язку з ворожими нападами. Традиційно для виховання патріотизму серед молодого покоління виокремлювалося прагнення прославити й втілити в почесних декретах найкращі вчинки тих ольвіополітів, які діяли й працювали на благо своєї вітчизни, поховати їх як героїв, нагородивши золотим вінком, під курганом, який водночас відіграв роль і олтаря, а в ширшому значенні і полісно-сакрального апотропея²¹.

Якщо діяльність Каллініка поклала початок небувалому розквіту Ольвії, завдяки чому він особисто отримав величезну винагороду, то уславлений евергет (благодійник) Протоген, син Геросонта, у другій половині III ст. до н. е., коли місто зазнало тяжкої економічної кризи, навпаки витратив чимало власних коштів для допомоги співгромадянам. На його честь було видано найбільший за змістом

декрет, в якому докладно описано всі евергетичні дії Протогена та на що конкретно він видавав певні суми, зокрема, для спасіння ольвіюполітів від голоду шляхом закупівлі хліба і вина, негайного спорудження оборонних стін та ремонту кораблів, викупу священних посудин, виплати данини сарматському царю Сайтафарну; крім того, він звільнив місто від боргів та скасував борги власним і батьковим боржникам тощо²². У цього знатного громадянина були всі можливості виїхати з Ольвії у важкий для неї час, подібно іншим багатим, які втікли звідсіля перед загрозою нападу галатів і скірів. Проте Протоген не залишив рідне місто, зумів нагодувати і заспокоїти наляканий демос розумними порадами, власним спокоєм, енергійною діяльністю й благодійництвом, якого Ольвія не знала за весь період свого існування так само, як і інші античні міста.

Виконуючи впродовж кількох років посаду головного скарбника поліса, що становить небувале явище за демократії, Протоген завдяки своїй чесності й здібностям відновив економічну стабільність, внаслідок чого Ольвія позбулася важкої кризи. Вдячні ольвіюполіти написали про нього хвалебний декрет, в якому відобразили і всі нещастя, яких вони зазнавали в той час, щоб і їхні нащадки пам'ятали й шанували такого уславленого ними громадянина. В жодній з античних держав не відкрито подібної до Протогенового декрету епіграфічної пам'ятки, як немає і людини, яка б за своє життя витратила стільки коштів на потреби рідного поліса і його громадянської общини. За підрахунками В. В. Латишева, вони становили понад 15 000 золотих статерів (50 талантів), що на той час було досить великою сумою²³.

Загалом цей декрет є унікальною, талановито написаною хронікою історії Ольвії впродовж усього періоду життя Протогена. В ній зафіксовано свідчення про різні племена та їх контакти з містом, складності у взаємовідносинах елітарної верхівки і простих членів громадянської общини, спроби подолання голоду і страху перед загрозою нападу варварів; відбито і низку моментів, які характеризують психологічний стан демосу в період кризи, зіткнення добра і зла, прояв патріотизму і байдужість до долі вітчизни, моральне падіння окремих осіб і велич душі інших тощо.

На тлі благодійницької діяльності окремих громадян, головним чином аристократичного походження, серед яких, звісно, були й такі, що прагнули завоювати славу знаменитих евергетів або ж посісти вигідні державні посади, Протоген вирізняється не лише своїми значними і різноманітними пожертвуваннями, добротою і прихильністю до своїх співгромадян. Усвідомлення громадянського обов'язку, гідність і взаємоповага, що пов'язували його з демосом, не дозволили йому залишити місто ні перед можливою навалою галато-скірів, коли багато хто втік, ні в голодні роки, коли ольвіюполіти найбільше потребували допомоги. Саме Протоген належав до того типу громадян, для яких збереження і незалежність поліса, єдність громадянської общини були значно ціннішими за власне багатство й благополуччя. Тому у декреті його образ виступає як важливий елемент морально-політичного життя Ольвії, уособлюючи виразну систему цінностей, в якій великого значення набули захист і пропагування полісних традицій в усіх сферах життя й діяльності громадян.

Заслужена оцінка його діяльності наведена В. В. Латишевим, в якій навряд чи можна вбачати значне перебільшення: «Яку б не віддавали йому шану, вона зникла без сліду, але мрамур зберіг вдячне слово співгромадян про його заслуги і більше двадцяти років по тому воскресив із забуття благодіє ім'я Протогена Ольвійського, який своєю самовідданістю інтересам вітчизни, своєю постійною готовністю віддати останню монету на його потреби, мимоволі викликає до себе глибоку повагу й заслуговує почесного місця в рядах найпалкіших патріотів усіх часів і народів»²⁴. Він уособлює в собі найкращий образ ольвіюполіта, наділеного розумом, енергійністю, волелюбством, благородством і яскраво вираженою прихильністю до народу, що особливо характерно для демократично-полісних традицій Ольвії.

Епіграфічні пам'ятки дають уявлення й про інших заслужених громадян Ольвії (рис. 3), які також займалися евергетичною діяльністю у III ст. до н. е.— II ст. н. е. і серед яких можна назвати Антестерія, Діонісія, Клеомброта, Пантакла, Посідея, Нікерата, Абаба, Каллісфена та ін. Загалом розвиток евергетії характерний найбільшою мірою для демократичних полісів. Нерідко на власний кош

Рис. 3. Напис Аврелия Юлиана, сына Александра, про спорудження храмів Серапіса та Ісіди, Асклепія та Гігісі, Посейдона. Перша чверть III ст. н. е.

насамперед до всіх громадян своєї метрополії, які користувалися всіма громадянськими правами в Ольвії так само, як і вони в Мілеті. Іноземним купцям, які сприяли розвитку торгівлі з Ольвією та її процвітання, надавались проксенії та ателії. Як в жодному з понтійських міст, в Ольвії знайдено найбільшу кількість таких державних постанов щодо іноземців із багатьох середземноморських та причорноморських міст²⁶. За традицією, кам'яні плити з проксенічними декретами встановлювали в святилищі верховного покровителя Аполлона Дельфінія, в якому водночас влаштовувались і спеціальні прийоми з трапезами на честь іноземців, які дійсно відзначились тим, що допомагали ольвіюполітам як у своїх рідних містах, так і в Ольвії. Надання права безмитної торгівлі їм і їхнім спадкоємцям, а також почесного громадянства, безумовно, сприяло розширенню торгівлі з різними містами і безбоязним поїздкам до них ольвійських громадян, які, в свою чергу, теж отримували проксенії за межами своєї держави.

У світлі викладеного цікаво коротко простежити, яких успіхів досягли ольвіюполіти у своєму культурному розвитку²⁷. Пряма спадкоємиця іонійської культури Ольвія майже весь час залишалася її носієм у Причорномор'ї, зберігаючи традиції першопоселенців у багатьох сферах і розвиваючи нові елементи у своєму духовному житті. Незалежність від метрополії, значна віддаленість від головних центрів Егеїди і близьке сусідство розмаїтого варварського світу зумовили особливу своєрідність у формуванні культури ольвіюполітів. Будучи невід'ємною частиною античного світу, насамперед Ольвія постійно зазнавала впливу багатьох грецьких міст, зокрема Афіни як найвідомішого центру демократії та високої культури.

Оскільки вищою формою культури кожного народу є його мова, яка знайшла своє втілення в писемності, то численні і різноманітні епіграфічні пам'ятки, безсумнівно, свідчать, що впродовж усього періоду історії Ольвії єдиною офіційною мовою, як письмовою, так і розмовною, була грецька. При цьому особливо варто підкреслити, що лише тут поки що знайдено найбільшу кількість приватних написів з унікальними текстами, які розкривають багатогранну релігійно-філософську, поетичну та епістолярну творчість ольвіюполітів.

З часу заснування і до IV ст. до н. е. в Ольвії переважав іонійський діалект у його материковому малоазійському варіанті²⁸. Починаючи з елліністичного часу в мові ольвіюполітів поступово вкорінюються вже норми розвиненого койне, в основі якого знаходився аттичний діалект. Безумовно, що таке широке його розповсюдження навіть на окраїнах античної ойкумени було зумовлено величезним впливом Афін після перемоги еллінів над персами, включенням Ольвії до Афін-

ольвіюполіти будували оборонні башти, стіни, храми та громадські споруди, присвячуючи їх тому чи іншому божеству. Звичай благодійницької діяльності в окремих родах передавався з покоління до покоління і дожив тут до III ст. н. е. Останнім із визначних її представників був Каллісфен, син Каллісфена, із роду Евресібіадів, який витратив усі свої кошти на потреби міста і був, ймовірно, похований у найкращому з ольвійських курганів — так званому кургані Зевса²⁵.

За даними численних епіграфічних пам'яток простежується досить знаменне доброзичливе ставлення ольвіюполітів до іноземців,

ського морського союзу, тісними політичними, економічними та культурними взаємовідносинами з афінянами, які намагались зблизити всі грецькі поліси і піднести їх прагнення до свободи і широкого встановлення демократії.

Звісно, значно більші зміни відбувались в усній мові тих греків, які мешкали в прикордонних зонах Ольвійського поліса і частіше спілкувались з варварами, а також у сім'ях із змішаними шлюбами. Окремі слова, найменування місцевостей і урочищ, специфічно варварські назви якихось предметів і явищ, що раніше не були відомі грекам, могли увійти в їхній словарний запас, як і імена, що цілком закономірно. Проте чистота офіційної мови, зафіксована численними написами, свідчить про те, що вплив варварського населення був мінімальним і не подіяв на мову не лише державних документів, а й письмових джерел приватного характеру. Інша справа, що в перші століття нашої ери значних змін зазнав ономастикон ольвіополітів у зв'язку з тим, що до громадянського колективу було прийнято певну кількість вихідців з елінізованої скіфо-сарматської еліти та внаслідок політичних відносин з Римом²⁹.

Епіграфічні пам'ятки дають також основні дані і наочне уявлення про розвиток ольвійської палеографії, її естетичне розуміння й рівень освіти громадян поліса. Переважаючою в Ольвії була звичайна і широко розповсюджена манера письма зліва направо по рядках без виділення окремих слів, найчастіше із силабічним принципом переносу. Система письма в період колонізації і в подальший час, поки зберігались традиції метрополії в усіх галузях культури, мала ті ж особливості, що і в Мілеті. Інколи у VI ст. вживався бустрофедон — найдавніша форма письма, запозичена еллінами у фінікійців³⁰.

Під впливом Мілету та Афін у лапідарній епіграфіці з другої чверті V ст. почали використовувати охайнішу форму письма в строгому стилі — стойхедон, який проте швидко було замінено простим шрифтом, а потім декоративним. Окрім того, в Ольвії досить рано, порівняно з іншими містами, застосовувалось курсивне (мінускульне) написання окремих букв у державних документах і приватних написах. Саме в палеографії Ольвії прослідковуються сприйнятливість нових віянь, порівняно швидка реакція на відтворення нової форми букв або шрифту, його яскраво виражена динаміка³¹. Однак із настанням важких часів після готських походів тут припиняється написання не тільки офіційних документів та присвят божествам на кам'яних плитах, не знайдено навіть будь-яких приватних записів на черепках. Отже, незважаючи на всі життєві перипетії і чужорідні вторгнення у сферу мови, особливо в перші століття нової ери, ольвіополіти до кінця своєї історії спромоглися зберегти основу основ власної культури, яка постійно слугувала зв'язуючим ланцюгом з усією античною цивілізацією.

Важливим структурним елементом духовної культури Ольвії була освіта. Саме вона із самого початку історії Ольвії сприяла досягненню її громадянами наукових, культурних, політичних, моральних і естетичних цінностей. В усі часи за існування полісних, а потім полісно-демократичних традицій вихованню та освіті майбутніх громадян приділялась значна увага. Дослідники трактують ΠΑΙΔΕΙΑ (освіту) як ідеал еллінської культури, кредо духовного життя еллінів³². Кожного, хто оволодів загальноосвітніми предметами і дотримувався моральних норм, вважали найкращим громадянином поліса.

Чимало писемних джерел свідчать про те, що в Ольвії навчальну програму будували на тих же основах, що й в інших грецьких полісах. Шкільне навчання складалося з вивчення граматики, літературних творів, особливо «Іліади» Гомера, мифів, математичних дисциплін, малювання, музики тощо. Велику увагу приділяли спортивним заняттям. Цілком можливо, що ольвійський гімнасій упродовж багатьох століть, хоч місцезрештування його і змінювалося, не тільки був місцем навчання юнацтва та їхніх спортивних занять, а й служив центром духовного життя поліса, де проходили бесіди й дискусії, читали лекції й вірші місцеві та приїзжі поети. В Ольвії була сприйнята загальноеллінська традиція залучати юнаків до участі в державних релігійно-спортивних святах та інших заходах, зокрема посольських місіях. У суспільній свідомості громадян складалося поважне ставлення до переможців спортивних агонів, в яких нерідко перемагали в різних видах пентатлону та стрільби з лука навіть ольвійські архонти й стратеги³³; це певною мірою свідчить про те, що вони теж виконували магістратські посади у молодому віці.

Рис. 4. Терракотовий штамп з зображенням кіфаристи. I ст. н. е.

Традиція заучування напам'ять поем Гомера (або їх уривків) та інших літературних творів, їх коментування існувала в Ольвії з найранішого часу, очевидно, стала нормою культурного розвитку і дійшла до перших століть нашої ери, що насамперед пояснюється надзвичайною популярністю культу Ахілла³⁴. Суттєвою складовою освіти в Ольвії, як уже зазначалося, було вивчення філософії та риторики.

Розквіт ораторського мистецтва в Елладі, традиція вивчення риторики, тісно пов'язаною з суспільно-політичною й філософською позицією, сприяли тому, що в Ольвії, нарівні з іншими досягненнями культури, проникали уявлення про важливу роль ораторського мистецтва в житті демократичної держави. У V ст. до н. е. поява нового покоління афінських громадян, особливий розквіт демократії при Періклі, який славився своїми промовами, стрімкий ривок Афін у сфері зовнішньої політики потребували змін і в системі духовних цінностей, формування інших, ніж раніше, ідеалів, адекватних новій політиці та ідеології.

Роль синтезатора змін і одночасно генератора ідей узяла на себе риторика³⁵. Встановлення демократичного ладу в Ольвії помітно впливало на духовне життя громадян, що знайшло відображення в значній кількості почесних декретів. За їх даними простежується повна складовість у головному: державний діяч мав давати розумні поради, виголошувати промови-умовляння, аби забезпечити мир у середовищі громадянської общини, служити прикладом для молоді. Вивчення риторики було тісно пов'язано з викладанням філософії. В їх основі лежало навчання принципам ведення дискусій на будь-які теми, поведінки людини, правильного образу життя, набуття рис добродійності, під якою, відповідно зі стоїчною софістикою, розумілись стриманість, розсудливість, справедливість і хоробрість.

Для багатьох ольвійських декретів характерний надто прямолінійний моралізм. Починаючи з часу встановлення демократії в них помітна яскраво виражена «морально-виховна» формула, звернена безпосередньо до демосу, щоб він зміцнював свою вітчизну, владу і закони, або ж до громадян, щоб ті наслідували приклад нагороджених, «ревніше радили і робили найкраще», любили батьківщину, чинили різні благодіяння державі й народу, прагнули бути достойними славних предків. За переконаннями ольвіополітів, громадянин міг набути необхідних якостей, властивих їх прославленим діячам, шляхом морального удосконалення через повчання, на прикладі тих, що жили і живуть у місті, постійно заслуговуючи пошану, за своє безкорисливе служіння вітчизні.

Судячи з багатомісячної практики надання почесней заслуженим громадянам, певного консерватизму нормативних формул, вона мала тут значний суспільний резонанс, дійсно служила вихованню молоді в набутті громадянських позицій і суспільно-політичних ідеалів, які зрештою допомагали і збереженню єдності держави, її культури на кордонах з воюючими кочовиками і в пізньоелліністичний та греко-римський періоди історії Ольвії. Така цілеспрямована політика розвивалася лише там, де на чолі полісних магістратур знаходились освічені громадяни, які сприяли розповсюдженню знань і зростанню загальної культури своїх співвітчизників, завжди пам'ятали про свою належність до великого еллініського народу. Тільки маючи певні знання, ольвіополіти могли підтримувати з провідними античними центрами постійні політичні, економічні і культурні відносини.

Це, у свою чергу, сприяло розвитку наукових знань, літературної, театральної, музичної та художньої творчості ольвіополітів. Хоча в Ольвії й не було досяг-

нудо надзвичайних успіхів у цих сферах духовної культури, але з різних джерел відомо, що тут творили місцеві поети й філософи. Деякі з них внесли свої розумові здобутки в загальну скарбницю еллінської культури. Належне місце займають у ній унікальні сентенції з релігійної філософії Аполлона та Діоніса, міфологічні твори про Ахілла та Геракла. Творча інтелігенція Еллади поповнювалась і за рахунок вихідців з Ольвії, серед яких збереглися імена Біона Борисфеніта — прославленого творця основного кінічного жанру — діатриби, головними темами яких були багатство і бідність, життя і смерть, добродійність і вигнання, держава і релігія; поета і історика Діонісія Ольвійського та історика і софіста Посідонія Ольвіополіта, який написав чимало різних творів³⁶.

Ольвійські поети не були відірваними від суспільно-політичного культурно-релігійного життя свого поліса. Так, з промови Діона Хрисостома відомо, що вони виступали зі своїми віршами перед боєм, оспівуючи подвиги заслужених громадян, закликаючи общину до мужності й згуртованості³⁷. Суспільна роль поезії підвищилась у перші століття нової ери, що було продиктовано, з одного боку, набутим досвідом її прогресивного і виховного впливу на громадян і практикою вивчення поезії в школі, а з другого — значною популярністю в Ольвії календарно-релігійних свят на честь Ахілла Понтарха, де окрім спортивних змагань відбувались й музично-поетичні, для яких спеціально писали гімни. Уживання в почесних декретах пишномовних виразів, що нерідко запозичувались з епічних і поетичних творів, проіснувало в Ольвії до початку III ст. н. е.

Згідно з тим, що з найранішого часу історії Еллади була розвинена і поширена авторська поезія, цілком можливо, що в Ольвії вона теж існувала, представляючи тут як елітарну, так і масову культуру. Елітарний жанр метричних епіграм та епітафій відомий тут упродовж багатьох віків, але так і не став надбанням малоімущих і малограмотних людей.

Разом з тим різного типу віршовані жартівливі й застільні написи на уламках кераміки дають уявлення про масову культуру ольвійського демосу з протими іменами його окремих представників.

Наявність театру в Ольвії засвідчена лапідарними написами IV—III ст. до н. е.³⁸. Окрім вистав тут відбувались і культурно-релігійні заходи та вшанування і нагородження золотими вінками почесних громадян на свята діонісії, тому що найчастіше театр уважався свосереднім святилищем бога Діоніса. Такою ж мірою, як і в інших грецьких містах, театр служив місцем для обнародування найважливіших державних документів і проведення Народних зборів. Його безсумнівне існування разом із багатьма іншими даними підтверджує те, що ольвіополіти захоплювалися музикою, добре знали такі інструменти, як флейта, кіфара, ліра, сірінга (рис. 4; 5). Популярність культу Аполлона і обізнаність ольвіополітів з філософією його релігії, в якій значна увага надавалась його тісному зв'язку з

Рис. 5. Теракотова статуетка Аттіса в образі пастуха з сірінгою. III ст. до н. е.

Рис. 6. Мармуровий рельєф із зображенням Афіни. II ст. н. е.

Середземномор'я сюди завозилося також чимало пам'яток мистецтва, які відтворюють високорозвинену естетичну свідомість ольвіополітів, що постійно прагнули познайомитись з досягненнями кращих майстрів Еллади, прикрасити своє місто архітектурним декором та скульптурою (рис. 6). Привізні культові, портретні, декоративні, надгробні пам'ятки були і першими зразками для створення місцевих витворів мистецтва. В жодному з понтійських міст не знайдено такої кількості різноманітної архаїчної мармурової скульптури, виготовленої талановитими мілетськими майстрами, як в Ольвії. Те ж саме можна сказати стосовно поліхромної архітектурної теракоти. В період інтенсивних відносин з Афінами у V—IV ст. до н. е. тут уперше з'явилися монументальні стагуї та надгробні стели з рельєфними зображеннями школи знаменитого Фідія, а також окремі скульптурні твори Скопаса і Праксителя.

Найбільших успіхів ольвійські майстри досягли в елліністичний час, коли тут почали виробляти єдину художню програму в усіх видах мистецтва, яка обірвалася внаслідок гетської навали. Самостійному розвитку власне ольвійського мистецтва, створенню особливих засобів для вираження художніх образів чинив опір, зокрема, постійний імпорт спочатку пам'ятників мілетського та загалом іонійського, а потім аттичного мистецтва, які мали найвищий рівень відображення всіх сфер тогочасного життя і релігійного світогляду. Зменшення імпортих високохудожніх творів в елліністичний та греко-римський часи сприяло розвитку твор-

музикою та її винаходом, символіка музичних інструментів на ольвійських монетах у співвідношенні з образом цього бога, численні релігійні аполлонівські календарні свята сприяли їх особливій зацікавленості до цієї сфери духовного життя. З усіх припонтійських міст ця релігійно-музична суть культу верховного полісного божества знайшла яскраве відображення лише в Ольвії.

Економічне піднесення поліса у IV — першій половині III ст. до н. е. та у другій половині II — першій чверті III ст. н. е. сприяло досить значним зрушенням у розвитку культури. В Ольвії були проведені майже суцільні перебудови, великого значення набуло будівництво оборонних стін і башт, нових громадських і культових ордерних споруд, а також приватних будинків. Загалом в Ольвії відомі всі основні категорії античних архітектурних споруд і стилів ордерної архітектури; безсумнівно, що тут працювали не тільки прості будівельники, а й місцеві архітектори, які створили високоякісні ансамблі й окремі монументальні ордерні споруди³⁹.

Поряд з багатьма речами, необхідними для будівництва і повсякденного життя, із

чих пошуків у власне ольвійському мистецтві. Значною мірою воно виражало емоційно-образні ідеї релігійних уявлень її громадян (рис. 7).

Протягом усього періоду історії Ольвії зберігалась духовна єдність релігії й мистецтва. Проте ця взаємообумовленість розвитку одного іншим водночас сприяла усвідомленню широкого естетичного відношення до навколишнього світу і власного буття. Найкращим зразком цього є стела ситонів третьої чверті III ст. до н. е., на якій відтворено, з одного боку, чисто сакральну сцену «заупокійної трапези», а з другого — реалістичні образи п'яťох ольвійських громадян, які у важкий для поліса час виконували відповідальні посади ситонів.

Хоча вони і стоять біля олтаря в урочистих позах, однак дають яскраве уявлення про ольвійських магістратів, певно, в той час, коли вони вже успішно виконали покладену на них місію забезпечення демосу хлібом та іншими продуктами, після чого принесли подячні жертвоприношення⁴⁰.

Такою ж мірою, як і в образотворчому мистецтві, у прикладному простежуються різноманітні стилістичні принципи. На відміну від першого, його художні вироби були більш масові, поширювались серед різних прошарків населення і несли в собі своєрідні естетичні позиції, які постійно змінювались залежно від розвитку суспільної психології і духовної культури. Грецька міфологія й релігія і в цьому виді мистецтва посідала головне місце, була з ним нерозривно зв'язана, постачала для нього багатоланцюгову низку образів і сюжетів.

Між багатьма напрямками прикладного мистецтва не існувало ні протиріччя, ні твердо усталених канонів. Майстри цікавились розвитком усіх видів мистецтва, що давало їм змогу запозичувати нові досягнення і нові стилістичні прийоми у зображенні певних образів і сюжетів, або ж і просто займатися копіюванням. Цей давно існуючий звичай сприяв тому, що в найвіддаленіших регіонах античної ойкумени, до яких належала й Ольвія, населення могло наочно побачити у зменшеному вигляді визначні пам'ятки образотворчого мистецтва.

Незважаючи на досить великі відстані від основних культурних центрів, Ольвія підтримувала з ними різнобічні зв'язки, що значною мірою сприяло не лише її політичному та економічному, а й культурному розвитку. В ольвійському мистецтві, як і в загальноеллінському, можна простежити ті ж ситуації творчого піднесення, духовного пошуку, художніх експериментів і інтелектуальної кризи. Головні форми культури, що їх перенесли ольвіополіти ще зі своєї славетної метрополії, повсякчас наповнювались новим змістом, міняючи і їхній світогляд, відношення до тих чи інших образів божеств і людей.

Ольвіополіти, як і взагалі всі елліни за античної епохи, шанували чимало різних божеств, серед яких головне місце посідали олімпійські із сотеричними функціями у різних сферах життя: Аполлон і Зевс з численними епіклезами, Деметра, Афіна, Афродіта, Гермес, Артеміда, Посейдон та ін.⁴¹. Надзвичайно велике значення мав тут і культ Матері богів в іпостасі всесильної захисниці міста (рис. 8). Водночас у релігійному світогляді населення Ольвії значну роль відігравали такі культури, які не мали особливого значення для еллінів з інших областей античного світу. Це передусім Ахілл — головний герой епосу Гомера «Іліада». Саме в Ольвії цей обожнений герой став зрештою верховним богом з епіклезією Понтарх. Ще за часів мілетсько-понтійської колонізації ольвіополіти встановили протекторат над головним святилищем Ахілла на острові Левке, де збудували його храм. Тут же розмі-

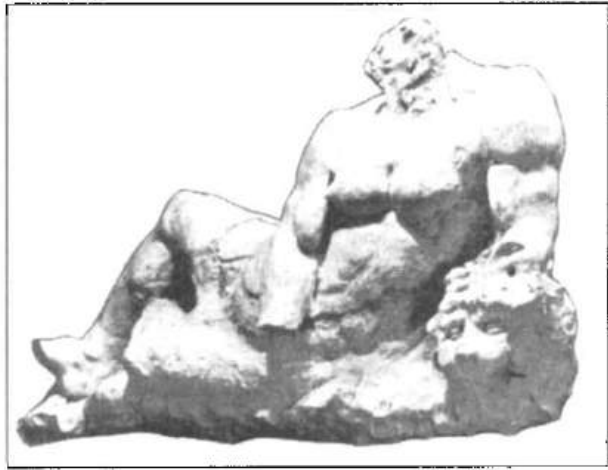

Рис. 7. Глиняна скульптура із зображенням Геракла, III ст. до н. е.

Рис. 8. Теракотова розписна статуетка Матері богів. III ст. до н. е.

Рис. 9. Кам'яна плита з написом про присвяту оборонної стінки Посідеєм, сином Діонісія, Деметрі, Корі, Плутона і Демосу. II ст. до н. е.

щувалась найбагатша скарбниця з дарами шанувальників із різних міст Середземномор'я і Причорномор'я, яку неодноразово грабували морські пірати як у ті давні часи, так і нові. На Ахіллодромі (сучасна Тендрівська коса) проводили календарно-релігійні свята на честь Ахілла зі спортивними та музично-поетичними агонами, на які з'їжджалися запрошені з різних міст античного світу.

Однією зі своєрідних рис релігійних уявлень ольвіюполітів було спеціальне введення культів місцевих божеств, серед яких найвідоміші покровителі річок Гіпаніс та Борисфен, а також німфа Борисфеніда. На берегах однойменних річок влаштовували щорічні весняні свята з жертвоприношеннями та узливаннями на олтарях, урочистими співами і танцями, очищенням водою. Неабияке значення має міфологічна та релігійна творчість ольвіюполітів, особливо для глибшого розуміння культу Аполлона у його зв'язку з північними краями ойкумени та тріумфальним поверненням звідтіля навесні у свої панеллінські святилища на Делосі та Дельфах. Водночас політеїстична релігія ольвійського населення синтезувала й увібрала в себе міфологію, мистецтво, наукові знання, літературні твори, музику, театр. Саме вона значною мірою служила однією з найважливіших форм вираження ідеологічних, соціально-політичних, моральних, етичних, естетичних і загалом усіх культурних потреб громадян Ольвійського поліса впродовж тисячолітньої епохи його історії.

Яскраве вираження ольвійської демократії, як і афінської, проявилось у запровадженні особливого культу Демоса — тобто обожненого Народу, який, проте, існував тут набагато довше, ніж в Афінах. В Ольвії знайдено присвяти різним божествам і Демосу оборонних стін і башт, портиків та інших споруд (рис. 9). Введення такого культу сприяло висуванню на перший план у державній і релігійній політиці рівності в правах для всіх громадян поліса, зміцненню єдності громадянської общини, а разом з цим і самостійному розвитку держави.

Довготривалість демократичної форми правління в Ольвії пояснюється як вищенаведеними чинниками, так і свободою діяльності громадян, сталістю високої етнічної самосвідомості і гордості за належність до великого еллінського народу, постійним прагненням до мирного співіснування із сусідніми племенами, збереженням мовних і релігій-

них традицій до кінця існування своєї держави. «Тут, на краю відомого древнім світу, — зазначав перший видатний дослідник історії Ольвії В. В. Латишев, — світло еллінізму протягом віків горіло як що не так само яскраво, то принаймні майже так само рівно, як і в самій Елладі, розповсюджуючи від себе тихий відблиск на оточуючі країни, оповиті густим «кіммерійським мороком»⁴². Саме до них, від віддалених лісостепових племен землеробів і скотарів і до найближчих скіфських та сарматських кочовиків, ольвіополіти постачали величезну кількість різноманітних речей, які внесли зовсім інший колорит в їх повсякденне життя і культуру.

В наш час особливо варто пам'ятати, що земля, яка зберегла в собі численну кількість унікальних пам'яток, що допомогли розкрити і значною мірою відтворити історію й культуру Ольвійського поліса, і донині продовжує зберігати нові пам'ятки, потребує повсякденної уваги і найкращого захисту. Заповідник «Ольвія» і багатогранна історія античної Ольвії становлять собою єдине і нерозривне ціле. Усвідомлене сприйняття її політичного й культурного досвіду і тепер заслуговує на увагу та запозичення найкращих досягнень. Не варто також забувати давно відому істину, що спадщина класичних старожитностей в їх найширшому значенні на нашій землі — це частка загальноеллініської цивілізації, без якої важко уявити становлення й розвиток не лише сучасної Європи, а й багатьох країн світу.

¹ Див. детальніше: *Ольвия*. Теменос и агора. — М.; Л., 1964; *Пичикян И. Р.* Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. — М., 1984; *Леви Е. И.* Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985; *Крыжицкий С. Д.* Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — Киев, 1993; *Vinogradov Ju. G., Kryzickij S. D.* Olbia. Eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum. — Leiden, New York, Köln, 1995; *Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В., Лейпунская Н. А., Скржинская М. В., Анохин В. А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — Киев, 1999.

² *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 273.

³ *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 33—39; *Русяева А., Одрин А.* Торговые и культурные приоритеты Милета в Северном Причерноморье в VI в. до н. э. // *Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства.* — Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2001. — Ч. 2. — С. 44—49.

⁴ *Herod.* V, 28.

⁵ *Карышковский П. О.* Ольвийские мольпы // *Северное Причерноморье.* — Киев, 1984. — С. 42—51; *Русяева А. С.* Религия и культы античной Ольвии. — Киев, 1992. — С. 27—49, 193—196.

⁶ Див.: *Ehrhardt N.* Milet und seine Kolonien. — Frankfurt am Mein; Bern; New York, 1983. — S. 75—78, 118, 130 ff.

⁷ *Русяева А. С.* Милет-Дидимы — Борисфен-Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // *ВДИ.* — 1986. — № 2. — С. 25—64; *Она же.* Религия... — С. 29 сл.; *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 78—80; *SEG* 36, 694; *Bull. ep.* — 1990 — 549; *Dubois L.* Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont. — Geneva, 1996. — P. 146—154.

⁸ Див.: *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989; *Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В. и др.* Указ. соч. — С. 57—60, 119—121, 196—198, 254—267, 331.

⁹ *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 90—150.

¹⁰ *Русяева А. С.* Ольвійська демократія // *Археологія.* — 1994. — № 2. — С. 45—49.

¹¹ *IOSPE.* II. Index IV. s.v.; *HO* 80, 90; *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 148—150; *Русяева А. С., Крапивина В. В.* До історії Ольвії IV—I ст. до н. е. // *Археологія.* — 1992. — № 4. — С. 22—25.

¹² *Arist.* Polit. IV, 3, 1290a, 30—33.

¹³ Див.: *Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В. и др.* Указ. соч. — С. 354—390.

- ¹⁴ *Латышев В. В.* Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб., 1887.— С. 185, 215—217; *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч.— С. 219—227; *Русяева А. С.* Ольвійська демократія.— С. 50—53.
- ¹⁵ *Доватур А. И.* Присяга афинских архонтов // *Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья.*— М., 1968.— С. 115—120.
- ¹⁶ *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч.— С. 219—223.
- ¹⁷ *Kennedy G.* The Art of Persuasion in Grece.— Princeton, 1963.— P. 91—95.
- ¹⁸ *Пор.*, наприклад: *IOSPE*. II. 32, 34, 42.
- ¹⁹ Див. детальніше: *Виноградов Ю. Г., Карышковский П. О.* Каллиник, сын Евксена. Проблемы экономической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н.э. // *ВДИ.*— 1982.— № 4; 1983.— № 1; *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч.— С. 153—164; *Vinogradov Ju. G.* Pontische Studien.— Mainz am Rhein, 1997.— S. 276—332.
- ²⁰ *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч.— С. 156.
- ²¹ *Русяева А. С.* Курганы Ольвии как символ ее славы и сакральной защиты // *Археол. вести.*— СПб., 2000.— № 7.— С. 105-111.
- ²² *Латышев В. В.* Указ. соч.— С. 109—114; *Русяева А. С.* Протоген Ольвійський // *Археологія.*— 1993.— № 2.— С. 14—23 (з літ.).
- ²³ *Латышев В. В.* Указ. соч.— С.11, 112.
- ²⁴ *Там же.*— С. 113.
- ²⁵ *IOSPE*. II, 42; *Русяева А. С.* Религия...— С. 186—191.
- ²⁶ *Леви Е. И.* Указ. соч.— С. 85—88.
- ²⁷ *Основні висновки щодо культурного розвитку Ольвійського поліса* взято з монографії автора «The Culture of Olbia Pontica», що знаходиться у друці.
- ²⁸ Див.: *Dubois L.* Op. cit.— P. 5-167.
- ²⁹ *Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В. и др.* Указ. соч.— С. 442—457.
- ³⁰ *Jeffery L. H.* The Local Scripts of Archaic Greece.— Oxford, 1961.— P. 329, 335, 336; *Cook V. F.* Inscriptions.— London, 1987.— P. 8—10.
- ³¹ *Книпович Т. Н.* Греческое лапидарное письмо в памятниках Ольвии // *Нумизматика и эпиграфика.*— 1966.— № 6.— С. 3—30.
- ³² *Jaeger W.* Paideia. The Ideals of Greck Culture.— Oxford, 1986.— Vol. 2.— P. 52 ff.
- ³³ *IOSPE*. II, 130, 138, 156, 195, 685.
- ³⁴ *Русяева А. С.* О культурной жизни Ольвии послегетского времени // *Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры.*— Киев, 1986.— С. 19—23.
- ³⁵ *Jaeger W.* Op. cit.— P. 53.
- ³⁶ Див.: *Русяева А. С.* Религия...— С. 14—26; *Давня історія України.*— К., 1998.— Т.2.— С. 351.
- ³⁷ *Dion. Chrysost.* Orat. XXXVI.
- ³⁸ *IOSPE*. II. 25; НО 28; *Виноградов Ю. Г.* Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // *ВДИ.*— 1984.— № 1.— С. 75; *Он же.* Политическая история...— С. 156.
- ³⁹ Див. детальніше: *Крыжицкий С. Д.* Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э.— К., 1971; *Он же.* Архитектура...— С. 55 сл.; *Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В. и др.* Указ. соч.— С. 158—190, 230—248 (з літ.).
- ⁴⁰ *Белецкий А. А.* Благоклонно внемлющий герой в Ольвии // *ВДИ.*— 1969.— № 1.— С. 155—161; *Русяева А. С.* Земледельческие культы в Ольвии догетского времени.— Киев, 1979.— С. 142—144; *Она же.* Ольвийская скульптура эллинистического времени // *РА.*— 2000.— № 3.
- ⁴¹ Див. детальніше: *Русяева А. С.* Земледельческие культы...; *Она же.* Религия...
- ⁴² *Латышев В. В.* Указ. соч.— С. 127.

Одержано 17.05.2001 р.

ОЛЬВИЯ — САМЫЙ ВЫДАЮЩИЙСЯ ПАМЯТНИК КЛАССИЧЕСКОЙ ДЕМОКРАТИИ И КУЛЬТУРЫ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

Ольвия представляла собой одно из крупнейших античных государств в Причерноморье. Но только здесь на протяжении почти 600 лет существовала демократическая власть в ее наиболее прогрессивном классическом варианте, заимствованном в основном из Афин. В Ольвии прослеживаются разнообразные виды демократии (радикальная, умеренная и в особенности элитарная). Основная причина длительности ее существования заключается в постоянном сохранении полисных традиций единства гражданской общины и наиболее развитой благотворительной деятельности. Находясь в постоянном окружении разноэтнических образований, ольвиополиты сумели сохранить в чистоте эллинский язык как высшую основу их культуры. В статье также кратко охарактеризованы достижения ольвиополитов в разных областях духовной культуры: образование и особое значение риторики в общественно-политической деятельности, религиозно-философское и литературное творчество, музыка и театр, изобразительное и прикладное искусство, религиозное мировоззрение; отмечено их своеобразие и особенности, вклад ольвиополитов в общеэллинскую культуру. Определено историческое значение Ольвии как наиболее выдающегося демократического государства не только на территории современной Украины, но и во всем Причерноморье.

A. S. Rusyaeva

OLBIA IS THE GREATEST MONUMENT OF CLASSICAL DEMOCRACY AND CULTURE ON THE TERRITORY OF UKRAINE.

Olbia is considered to be one of the biggest antique states in the Black - Sea area. Howether, it was the only place where democratic power in its most progressive classical variant, borrowed mainly from Athens, existed for about six hundred years. Various kinds of democracy have been retraced in Olbia (radical, moderate and especially elitist). The main reason of its continuous existence is in the constant keeping to the polis traditions of unity of the citizen community and highly developed philanthropic activity. Being constantly surrounded by the multi-ethnical formations Olbiopolites managed to preserve their original Hellenistic language as the highest base of their culture. The author also gives the short characteristic of their achievements in different spheres of cultural life: education, religious and specific meaning of rhetoric in the common - political activity, religious, philosophical, and literary creation, music and theatre, fine and applied arts, religious outlook; here also noted their specificity and peculiarities, their contribution into the common Hellenistic culture. The historical meaning of Olbia as the greatest democratic state not only on the territory of the modern Ukraine, but also on the whole Black-Sea area, has been defined in the article.

Г. О. Станиціна

ОХОРОНА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ В ОЛЬВІЇ У ПЕРШІ РОКИ РОБОТИ ЗАПОВІДНИКА (за матеріалами Наукового архіву Інституту археології НАН України)

Публікація про охоронні заходи та археологічні експедиції на території давньогрецького поселення Ольвія на березі Бузького лиману біля с. Парутине Очаківського р-ну Миколаївської обл. у перші роки створення та становлення Ольвійського заповідника. Використано унікальні архівні документи, які раніше не публікувались.

У 2001 р. виповнюється 75 років Ольвійському заповіднику, що розташований на правому березі Бузького лиману біля с. Парутине на території всевітньо відомо-